

Piotr Osowy*

Możliwość obrony jako ciężar procesowy – zagadnienia wybrane

[Defensibility as a Pleading Burden: Selected Issues]

Abstract

The article attempts to analyse the relationship between the power of defence as enjoyed by the parties in a civil trial and the possible modes of action. Within the scope of this power, the defence of rights in a jurisdictional process appears as a so-called ‘procedural (pleading) burden’ and not as some ‘right’ or ‘duty’. It has been shown that entering into the defence of one’s rights is a burden and not a duty, i.e. the parties (both the defendant and the plaintiff) neither towards the court nor towards the opponent are obliged to do so, but can only do so in their own interest. The failure of the parties to comply with the procedural burden only entails the loss of the benefit associated with active participation in the process and cannot be coerced, thus it is not subject to any sanctions that procedural law associates with the failure to comply with the procedural duty. An analysis was made of the various types of burdens occurring in a civil trial, including against a comparative legal background, namely the burden of: (a) initiating a trial, (b) justifying it, (c) instructing it, (d) citing it and (e) defending it, and attention was drawn to the occurring procedural exceptions to the burden of citing. Finally, an attempt is made to describe descriptively what the possibility of defence by means of pleading (procedural) burdens consists of.

Keywords: ability to defend, procedural risk, pleading (procedural) burdens, instructions to the process, availability, contentiousness.

* **Piotr Osowy** – dr hab. nauk prawnych, profesor uczelni, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (afiliacja); sędzia SO w Rzeszowie; <https://orcid.org/0000-0002-4623-1862>; arystoteles65@gmail.com / DSc in Law, associate professor, Jan Kochanowski University of Kielce (affiliation); judge at the Regional Court in Rzeszów.

Wprowadzenie

W moim wcześniejszym artykule *Możliwość obrony czy prawo do obrony w procesie cywilnym (emanacja prawa prywatnego czy uprawnienie publiczno-prawne – problemy graniczne)* – zagadnienia wybrane¹ starałem się wykazać, że możliwość obrony w procesie cywilnym, również w znaczeniu językowym, oznacza sprzyjające okoliczności, możliwość faktyczną, pozwalającą na zrealizowanie czegoś, a więc stan faktyczny, a nie jakieś „prawo” lub „obowiązek” – co czyni zbędnym przypisywanie owej możliwości obrony cech „prawa do niej”.

Powyższa konstatacja pozwala na przyjrzenie się zagadnieniu możliwości obrony jako ciężarowi procesowemu.

Teoria ciężarów procesowych (*die prozessualen Lasten*) została rozwinięta w nauce niemieckiej przez J. Goldschmidta², który wskazuje, że są to: (...) *Pflichten „sich selbst“ gegenüber, Impulse, die die Parteien dazu anregen, auf der Grundlage des gesetzlichen Rahmens angemessen und ihren Interessen entsprechend zu handeln* [powinności wobec „siebie samego”, impulsy, które pobudzają strony do właściwego, zgodnego z ich interesem³, działania na podstawie ram ustawowych]⁴.

Dyskusyjna jest już sama nazwa „ciężar procesowy”, która nie pozwala jednoznacznie określić, czy jest to prawo, czy obowiązek. Zdaje się przeważać pogląd, że nie jest to prawo⁵, gdyż aktywność stron w zakresie dowodzenia

¹ P. Osowy, Rozdział 3 [w:] *Dostęp do ochrony prawnej w postępowaniu cywilnym*, K. Flaga-Gieruszyńska, R. Flejszar, E. Marszałkowska-Krześ (red.), Warszawa 2021, s. 66.

² J. Goldschmidt, *Der Prozess als Rechtslage. Eine Kritik des prozessualen Denkens*, Abhandlungen aus der Berliner Juristischen Fakultät, Berlin–Heidelberg 1925, s. 140.

³ Ciężar procesowy, jaki obciąża strony, jest immanentnie związany z ich własnym interesem (*Gebot des eigenen Interesses*). Gdy strona, w granicach uprawnień przyznanych jej przez ustawę, straci okazję do zabezpieczenia w procesie korzyści, jakie może osiągnąć dzięki swojemu skutecznemu działaniu, narusza tym obowiązek wobec samego siebie (*Pflicht gegen sich selbst*); innymi słowy uchybia spoczywającemu na niej ciężarowi; zob. J. Goldschmidt, *Der Prozess...*, ss. 338 i 339; podobnie L. Rosenberg, *Die Beweislast auf der Grundlage des Bürgerlichen Gesetzbuchs und der Zivilprozessordnung*, 2., völlig neu bearb. Aufl. 2, München 1965, s. 68; H.J. Musielak, *Die Grundlagen der Beweislast im Zivilprozess*, Berlin–New York 1975, s. 4; A. Łazarska, *Należyta dbałość o swoją sprawę w procesie cywilnym*, „Przegląd Sądowy” 2009, 5, s. 51. M. Waslasik – zob. Analogia w prawie procesowym cywilnym, Warszawa 2013, s. 118 – zasadnie zauważa, że ciężary procesowe ustanawiane są w interesie tej osoby, na której spoczywa ów ciężar.

⁴ W literaturze polskiej podobnie (m.in.): K. Stefko, *Faktyczne przytoczenia stron w procesie cywilnym*, Lwów 1909, s. 11 i nn.; J.J. Litauer, *Ciężar dowodu jako zagadnienie przyszłego polskiego procesu cywilnego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1925, 10–12, s. 84 i nn.; E. Waśkowski, *Podręcznik procesu cywilnego*, Wilno 1932, s. 215; W. Siedlecki, *Obrona pozwanego w procesie cywilnym*, „Głos Prawa” 1938, 6–8, s. 463 i nn.; K. Knoppek, *Zagadnienia ogólne postępowania dowodowego* [w:] *System prawa procesowego cywilnego. Postępowanie procesowe przed sądem pierwszej instancji*, tom 2, cz. 2, red. T. Wiśniewski, Warszawa 2016, s. 146; T. Zembrzuski [w:] Ł. Błaszczak, K. Markiewicz (red.), *Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych. Komentarz praktyczny z orzecznictwem. Wzory czynności sądowych i pism procesowych*, Warszawa 2015, s. 298 i nn. oraz cytowana tam literatura niemiecka; S. Janas, *Ciężar dążenia do prawidłowego przebiegu postępowania* (art. 162 k.p.c.) jako ciężar procesowy, PPC 2015, 1, s. 66 i nn.

⁵ H. Trammer, *Następcza bezprzedmiotowość procesu cywilnego*, Kraków 1950, s. 51; M. Piekarski, *Pozbawienie strony możliwości obrony swych praw postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1964, ss. 19 i 20; P. Osowy, *Moż-*

wyływa z możliwości dyspozycji przedmiotem sporu, ani nie jest to obowiązek⁶, gdyż k.p.c. nie obliguje stron do przeprowadzenia dowodów środkami przymusowymi⁷. Jak to plastycznie ujął J. Goldschmidt⁸, jest to: (...) *echte last und keine Rechtspflicht* [rzeczywisty ciężar, a nie obowiązek prawny]. Zresztą obowiązek istnieje jedynie wówczas, gdy odpowiada mu prawo drugiej strony⁹, jako że obowiązki procesowe ustanawiane są w interesie innych podmiotów niż same strony obowiązane. W konsekwencji niepodporządkowanie się ciężarowi procesowemu pociągać będzie za sobą jedynie skutek w postaci utraty korzyści związanej z aktywnością procesową¹⁰.

W tym zakresie system ciężarów procesowych, który ma zapewnić możliwość skutecznej obrony, jest przejawem obowiązywania reguły *ius civile vigilantibus iura scripta sunt* jako ogólnej zasady (reguły)¹¹ prawa procesowego¹².

ność..., s. 66; K.H. Schwab, *Zur Wiederbelebung des Rechtsschutzanspruch*, 'Zeitschrift für Zivilprozess' 1968, tom 81, s. 416 i nn.

⁶ W procesie nie mamy do czynienia z obowiązkami, a na stronach spoczywają jedynie ciężary w postaci widoków procesowych (*prozessualen Aussichten*), możliwości procesowych (*prozessualen Möglichkeiten*) i zwolnień od ciężarów (*Befreiungen von Lasten*) – J. Goldschmidt, *Der Prozess...*, ss. 133 i 259; podobnie W. Niese, *Doppelfunktionelle Prozesshandlungen. Ein Beitrag zur allgemeinen Prozessrechtslehre*, Göttingen 1950, ss. 59–64; W. Siedlecki [w:] *System prawa procesowego cywilnego*, tom 2, Z. Resich (red.), Wrocław 1987, s. 117. Również T. Wiśniewski, *Przebieg procesu*, Warszawa 2013, s. 231 – trafnie podkreśla, że ciężary procesowe należy starannie odróżnić od obowiązków procesowych, co ma znaczenie dla poprawności działań obronnych podejmowanych w procesie cywilnym. Część autorów – np. A. Łazarska, *Rzetelny proces cywilny*, Warszawa 2012, s. 488 – używa terminów „obowiązek procesowy” i „ciężar procesowy” zamiennie, traktując [chyba nie]trafnie, przyp. P.O.] wspomniane rozgraniczenie jako nieostre.

⁷ W literaturze obcej np. M. Guldener, *Das schweizerische Zivilprozessrecht*, Zürich 1958, s. 236 – a w wyd. 3 z 1979 s. 278 – stwierdza, że: (...) *Die Fähigkeit der Verfahrensbeteiligten, Verfahrensschritte zu unternehmen, ist nicht ihr subjektives Recht, und das Verfahrensrecht legt den Parteien grundsätzlich keine Verfahrenspflichten fest, sondern legt ihnen Verfahrenslasten auf* [możliwość podejmowania przez stronę procesową czynności procesowych nie jest jej prawem (subiektywnym) i w zasadzie prawo procesowe nie ustanawia dla stron obowiązków procesowych, lecz ustanawia dla nich ciężary procesowe (*Last, Obliegenheit*)]; podobnie R. Bruns, *Zivilprozessrecht*, Berlin-Frankfurt am Main 1967, ss. 497 i 498; O. Jauernig [w:] O. Jauernig, B. Hess (red.), *Zivilprozessrecht*, 30. Aufl., München 2011, s. 121 i nn.; C. Consolo, *Spiegazioni di diritto processuale civile. Le tutele (di merito, sommarie ed esecutive) e il rapporto giuridico processuale* (vol. 1), Padova 2019, s. 222 i nn.; M. Bandrac [w:] *Droit et pratique de la procédure civile*, S. Guinchard (red.), Paris 2012–2013, s. 25.

⁸ J. Goldschmidt, *Der Prozess...*, s. 140.

⁹ Z. Hahn, *Ciężar dowodu w procesie cywilnym*, PPC 1934, 16–17, s. 482; W. Siedlecki, *Ciężar dowodu w polskim procesie cywilnym*, PiP 1953, 7, s. 56; L. Rosenberg, *Die Beweislast...*, ss. 55 i 56.

¹⁰ W literaturze zwraca się uwagę na to, że strona, która zaniedba aktywności – w tym w ramach ciężarów procesowych – powinna ponieść negatywne skutki swego zaniechania; zob. M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja i struktura*, Warszawa 1947, s. 171; M. Dobrzański, *Glosa do wyroku SN z 13.05.1969 r., II CZ 43/69*, OSNC 1970, 4, poz. 63, „Nowe Prawo” 1969, 11, s. 1691; J. Goldschmidt, *Der Prozess...*, s. 336.

¹¹ Prawo rzymskie nie знаło terminu *maximae iuris* [zasady prawne], ale wyróżniało pojęcie prawdy ogólnie przyjętej, która odpowiadałaby np. pojęciu maksymy u Arystotelesa (Arystoteles, *Metafizyka*, Warszawa 2003, wprowadzenie M.A. Krąpiec, s. XXXVI i nn.). Wartość maksymy będzie mieć np. paremia: *summum ius, summa iniuria* [najskrupulatniej przestrzegane prawo prowadzić może do oczywistej niesprawiedliwości (Cicero)], którą Paulus (D.22.3.25.2) nazywa *regule iuris*. Maksymy wyrażają „prawdę” ogólnie akceptowaną, ale forma ich ekspresji językowej nie jest stała. Kreowanie ich zależy od autorów, głównie ze względów pedagogicznych.

¹² M. Sawczuk, *Problem aktywności stron ('vigilantibus iura scripta sunt') w postępowaniu cywilnym*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z wynalazczości i ochrony własności intelektualnej” 1974, 1, s. 118; W. Dajczak, *Ius civile vigilantibus scriptum est – premiowanie aktywności czy zwalczanie niestaranności uprawnionych?* [w:] *Ius civile*

W swej pozytywnej postaci reguła ta kładzie nacisk na aktywność¹³, inicjatywę, dbałość o własne interesy stron jako pewnego rodzaju siły napędowe procesu cywilnego¹⁴.

Wydaje się zatem, że tzw. ciężar procesowy w znaczeniu podmiotowym (formalnym) polegać będzie na działaniu stron w kierunku ujawnienia podstaw mającego zapaść orzeczenia, tj. w kierunku przeprowadzenia dowodów na sporny stan faktyczny, dla nich korzystny, objęty owym ciężarem¹⁵.

Problematyką ciężarów procesowych zajął się również Sąd Najwyższy. W jednym z wyroków SN¹⁶ opowiedział się za koncepcją ciężarów procesowych – stwierdzając, że: (...) „przedstawienie przez stronę dowodu w celu wykazania określonych twierdzeń o faktach sprawy, z których wywodzi ona korzystne dla siebie skutki, nie jest jej prawem czy obowiązkiem procesowym, lecz ciężarem procesowym, wynikającym i zagwarantowanym przepisami prawa, przede wszystkim w jej własnym interesie. To interes strony, jakim jest wygranie procesu, nakazuje stronie podjąć wszelkie możliwe czynności procesowe w celu udowodnienia przedstawionych twierdzeń o faktach; strony nie można zmusić do ich podjęcia”. W innym zaś wyroku SN¹⁷ orzekł, że: (...) „w modelu cywilnego postępowania rozpoznawczego ustawodawca położył szczególny nacisk na zasadę koncentracji materiału procesowego, mającą służyć usprawnieniu i przyspieszeniu postępowania oraz nakładającą na strony ciężary procesowe związane z przedstawianiem sądowi twierdzeń o faktach istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy oraz dowodów mających na celu wykazanie twierdzeń faktycznych strony pod rygorem negatywnych skutków procesowych w postaci sprekludowania spóźnionych twierdzeń i dowodów, chyba że strona uprawdopodobni, że nie zgłosiła ich w pozwie, odpowiedzi na pozew lub dalszym piśmie przygotowawczym bez swojej winy lub że uwzględnienie spóźnionych twierdzeń i dowodów nie spowoduje zwłoki w rozpoznaniu sprawy albo że występują inne wyjątkowe okoliczności”.

Wreszcie sposób działania stron w procesie musi być tak uregulowany, aby działanie to przyczyniło się do osiągnięcia celu procesu, czyli słusznego orzeczenia (*sententia iusta*), gdyż ciężary procesowe niewątpliwie wiążą się z prawem podmiotowym, jego ochroną. Aby to uzyskać, nowoczesne systemy prawa procesowego cywilnego operują tzw. regułą ryzyka procesowego (die

vigilantibus scriptum est. Księga jubileuszowa Profesora Adama Olejniczaka, J. Haberko, J. Grykiel, K. Mularski (red.), Warszawa 2022, s. 95 i nn.; wyrok (aktualny) SN z 9.12.1957 r., 2 CR 930/57, OSPiKA 1959, 4, poz. 111.

¹³ Treścią ciężaru procesowego jest działanie, gdyż nie istnieją ciężary, które dotyczyłyby *Unterlassungen der Parteien* [zaniechania stron] – J. Goldschmidt, *Der Prozess...*, s. 341.

¹⁴ Zob. np. wyrok NSA z 30.06.2015 r., I OSK 1770/13, LEX nr 2089732.

¹⁵ Z. Hahn, *Ciężar...*, s. 483; R. Stürner, *Partei Pflichten bei der Sachverhaltsaufklärung im Zivilprozess*, 'Zeitschrift für Zivilprozess' 1985, 98, ss. 237 i 238; R. Holzhammer, *Österreichisches Zivilprozessrecht*, Wien-New York 1976, s. 237.

¹⁶ Zob. wyrok SN z 17.06.2009 r., IV CSK 71/09, Legalis; tak również w postanowieniu SN z 29.05.2019 r., II UK 202/18, Legalis.

¹⁷ Zob. wyrok SN z 9.02.2018 r., I CSK 237/17, Legalis.

Regel über das Verfahrensrisiko), jakie strony ponoszą na wypadek zaniechania działania lub jego podejmowania w sposób niewłaściwy¹⁸. W tym celu przepisy prawa procesowego tworzą system ciężarów procesowych (*Verfahrenslasten, die Belastung des Prozesses*), które wprowadzają konieczność działania stron przez wykonywanie przyznanych im uprawnień faktycznych dla uzyskania pożądaných korzyści procesowych¹⁹. Jak podkreślił już W. Siedlecki²⁰, działalność stron w procesie cywilnym, aczkolwiek nie jest obowiązkowa, to jest pożądana, aby proces mógł spełnić swoją funkcję.

Sposoby działania podmiotów zainteresowanych wynikiem procesu

Jednym z dychotomicznych podziałów norm prawnych jest ich kategoryzacja na normy materialne i normy instrumentalne²¹. Szczególną postacią tych ostatnich są normy procesowe, tj. normy, które regulują sposób wszczęcia, przebiegu i zakończenia procesu²². Ich realizacja w procesie cywilnym odbywa się za pomocą czynności procesowych przez które należy rozumieć świadome i celowe zachowania (działania lub zaniechania) podmiotów procesu cywilnego o formalnej cesze, podejmowane na podstawie uprawnień procesowych lub w wykonaniu ciężarów procesowych, ukierunkowane na uzyskanie rezultatu prawnego²³. Innymi słowy tzw. normy instrumentalne zawarte w przepisach k.p.c. konkretyzują się w przyznaniu podmiotom występującym w procesie mocy wywołania skutku przewidzianego w prawie materialnym. Ów zabieg prowadzi do powstania tzw. mocy prawnych (*rechtliche Befugnisse*)²⁴, którym

¹⁸ Tak np. już K. Hellwig, *System des deutschen Zivilprozessrechts*, Leipzig 1912, s. 430; M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja...*, s. 170.

¹⁹ M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja...*, s. 171; M. Piekarski, *Pozbawienie...*, s. 39; F. Lent, *Zur Unterscheidung von Lasten und Pflichten der Parteien im Zivilprozess*, 'Zeitschrift für Zivilprozess' 1954, 67, s. 344 i nn.; W. Henckel, *Prozesstrecht und materielles Recht*, Göttingen 1970, s. 14 i nn.

²⁰ W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne. Część szczegółowa*, Warszawa 1959, s. 46.

²¹ H. Trammer, *O właściwe miejsce dla „czystych” norm materialnego prawa cywilno-jurysdykcyjnego*, „Przegląd Notarialny” 1949, 1–2, s. 29; M. Piekarski, *Pozbawienie...*, s. 38; W. Broniewicz, *Normy, przesłanki i zarzuty jurysdykcyjne w procesie cywilnym. (Przyczynek do zagadnienia stosunku prawa materialnego i prawa procesowego)*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1969, 2, s. 63. Natomiast co do rozróżnienia normy od przepisu prawa zob. np. J. Lande, *Nauka o normie prawnej*, *Annales UMCS, Ius III*, 1956, ss. 12–14; Z. Ziemiński, *Przepis prawny a norma prawna*, *RPEiS* 1960, 1, ss. 105 i 106.

²² M. Waligórski, *Proces cywilny. Dynamika procesu (postępowanie)*, Warszawa 1948, s. 6.

²³ P. Osowy, *Znaczenie prawne sądowego dochodzenia roszczeń*, Warszawa 2024, s. 60 i cytowana tam literatura obca.

²⁴ A. Schönke, *Das Rechtsschutzbedürfnis: Ein zivilprozessualer Grundbegriff*, 'Archiv für die civilistische Praxis' 1948–1949, 150, s. 216 i nn.; R. Pohle, *Zur Lehre vom Rechtsschutzbedürfnis [w:] Festschrift für Friedrich Lent zum 75 Geburtstag*, München 1957, s. 195; H. Dolinar, *Ruhen des Verfahrens und Rechtsschutzbedürfnis*, *Wien-New York* 1974, s. 111 i nn.; H.W. Fasching, *Rechtsschutzverzichtsverträge im österreichischen Prozessrecht*, 'Österreichische Juriste Zeitung' 1975, 44, s. 431 i nn.; E. Schumann, *Kein Bedürfnis für das*

w zasadzie nie odpowiada żaden obowiązek prawny²⁵. W zasięgu tych „mocy prawnych” obrona praw stron w procesie cywilnym – jej aktywne uczestnictwo polegające na realizacji obrony w ramach zajmowanych przez siebie pozycji procesowych – jest właśnie ciężarem procesowym, a nie obowiązkiem²⁶. Owa tzw. *necessitas defensionis* to nic innego jak subiektywne²⁷ przekonanie o potrzebie ochrony własnego interesu prawnego zgodnie z regułą autonomii woli²⁸; odnosi się nie tylko do pozwanego, ale także do powoda w stosunku do twierdzeń i zarzutów procesowych²⁹. Już pod rządem k.p.c. z 1930 r. M. Waligórski³⁰ zasadnie wskazał, że nieściśle w art. 131 § 1 d.k.p.c. (obecnie art. 1124 § 1 k.p.c.) zwalnia się pozwanego, gdy ten zgłosił w przepisany czasie wniosek o zabezpieczenie kosztów, o których mowa w art. 1121 k.p.c., od „obowiązku składania wyjaśnień co do istoty sprawy”. Nie jest to bowiem obowiązek, lecz ciężar procesowy, a pozwany nie może ponosić negatywnych konsekwencji braku takiego ustosunkowania się do żądania pozwu do czasu rozpoznania takiego wniosku³¹. Podobnie zresztą jak treść kontrowersyjnego art. 3 k.p.c., gdzie nieściśle nazywa się „obowiązkiem” spoczywający na stronach ciężar dawania wyjaśnień zgodnie z prawdą. Ponadto wydaje się, że wyraz „obowiązany” został użyty w art. 3 k.p.c. w rozumieniu raczej „obowiązku moralnego”, czyli wynikającego np. z zasad współżycia społecznego. Albowiem owo „nieodbieganie od prawdy” nie jest żadnym obowiązkiem procesowym, który byłby wyposażony z sankcję przymusu, stanowi zatem w technicznym, ścisłym znaczeniu „ciężar procesowy”. Podobnie np. art. 210 § 2 k.p.c. nakładający „obowiązek” złożenia oświadczenia co do twierdzeń strony przeciwnej – chociaż w tym samym rozdziale 3 zawarto art. 221 k.p.c., gdzie ustawodawca wyraźnie już formułuje „ciężar obrony” w zakresie czynności, jakie może

Rechtsschutzbedürfnis – Zur Fragwürdigkeit des Rechtsschutzbedürfnisses als allgemeiner Prozessvoraussetzung [w:] Festschrift für Hans W. Fasching. Hrsg. von R. Holzhammer, W. Jelinek, P. Böhm, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien 1988, s. 439 i nn.; L. Rosenberg, K.H. Schwab, P. Gottwald, Zivilprozessrecht, 18., neu bearbeitete Auflage. München 2018, ss. 491 i 492.

²⁵ J. Jodłowski, W. Siedlecki, Postępowanie cywilne. Część ogólna, Warszawa 1958, s. 20, gdzie wywody W. Siedleckiego dotyczące „mocy skargi” odnoszą się bezpośrednio także do „mocy obrony swych praw” w procesie cywilnym, jaka przysługuje obu stronom – zob. M. Piekarski, Pozbawienie..., s. 38, przyp. 37; zob. też: W. Siedlecki, Istota procesu cywilnego z punktu widzenia interesów państwa i jednostki, PiP 1947, 7–8, s. 46 i nn.; O. Jauernig, Zivilprozessrecht. Juristische Kurz-Lehrbücher, 28. Aufl., München 2003, ss. 84 i 85; L. Rosenberg, K.H. Schwab, P. Gottwald, Zivilprozessrecht..., s. 2.

²⁶ M. Piekarski, Pozbawienie..., s. 38.

²⁷ L. Rosenberg, K.H. Schwab, P. Gottwald, Zivilprozessrecht..., s. 652.

²⁸ A. Zieliński [w:] System prawa prywatnego, tom 2, Z. Radwański (red.), Warszawa 2002, s. 692 – twierdzi, że pierwotne pojęcie *necessitas defensionis* nie dotyczyło obowiązku prawnego, ale odnosiło się do nakazu praktycznego, który był konsekwencją ochrony własnego interesu.

²⁹ Ciężary procesowe dotyczą zarówno podmiotów legitymowanych czynnie, jak i biernie, gdyż podmiot występujący o ochronę prawną w formie zarzutu i przeciwstawiający powodowi własne prawo traktowany jest pod względem ciężarów procesowych jak powód – zob. K. Piasecki, System dowodów i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych, Warszawa 2010, s. 60.

³⁰ M. Waligórski, Proces cywilny. Funkcja..., s. 170 i nn.

³¹ M. Piekarski, Pozbawienie..., s. 39, przyp. 38; G. Karaś [w:] Kodeks postępowania cywilnego, tom 2. Komentarz. Art. 459–1217, T. Szancilo (red.), wyd. 2, Warszawa 2023, s. 1830.

podejmować pozwany; jednak i tutaj nie ustrzegł się oczywistej *verborum inelegantiam*, wprowadzając zwrot „pozwany nie może odmówić”.

Według M. Waligórskiego³² w procesie jurysdykcyjnym o cesze dyspozycyjnej na stronach spoczywa zarówno ciężar stawiania żądań (tj. ciężar wytoczenia powództwa łączący się bezpośrednio z ciężarem sprecyzowania treści ochrony prawnej zawartej w dokładnie określonym żądaniu), jak i ciężar uzasadnienia żądania polegający na konieczności przedstawienia organowi procesowemu materiału, na podstawie którego mógłby on przekonać się o słuszności zgłoszonego żądania, czyli tzw. ciężar przytoczenia (twierdzenia)³³.

Na stronie, która chce uzyskać korzystny dla niej wynik procesu (powódzie), spoczywa w pierwszej kolejności ciężar wszczęcia procesu³⁴. I w tym przypadku pierwszy okres prowadzący do wywołania procesu jurysdykcyjnego wiązać się będzie właśnie z ciężarem procesowym w postaci wytoczenia powództwa³⁵, co może być dokonane przez wniesienie pozwu (art. 187 k.p.c.), wytoczenie powództwa wzajemnego (art. 204 k.p.c.) lub wystąpienie z nowym żądaniem w toku już trwającego procesu (art. 193 k.p.c.). Ciężar ten łączyć się będzie bezpośrednio z ciężarem sprecyzowania oczekiwanej treści ochrony prawnej, zawartej w dokładnie określonym żądaniu³⁶ (art. 187 § 1 pkt 1 k.p.c.) –

³² M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja...*, ss. 171 i 172.

³³ Przez pojęcie ciężaru przytoczenia, zwanego także ciężarem twierdzenia (*onus proferendi*, *Behauptungslast*, *pleading burden*), rozumie się konieczność przedstawienia organowi procesowemu materiału, na podstawie którego ten organ mógłby przekonać się o słuszności żądań stron, czyli na przytoczeniu okoliczności uzasadniających takie żądanie (tak np. S. Ehrlich, J. Gliklich, *Onus probandi w procesie cywilnym*, „Głos Sądownictwa” 1933, 10–11, s. 590; Z. Resich, *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958, s. 74; J. Klich-Rump, *Podstawa faktyczna rozstrzygnięcia sądowego w procesie cywilnym*, Warszawa 1977, s. 87; P. Ryłski, *Działanie sądu z urzędu a podstawa faktyczna wyroku cywilnego*, Warszawa 2009, s. 191; J. Goldschmidt, *Der Prozess...*, s. 330; R.J. Allen, *Burdens of Proof, Law, Probability and Risk*, ‘Journal of Legal Studies’, 2014, 13, ss. 196 i 197).

³⁴ W. Berutowicz, *Wszczęcie procesu cywilnego*, Zeszyty Naukowe UW r., Prawo VII, Seria A, 27, Warszawa–Wrocław 1960, s. 23; P. Osowy, *Wszczęcie postępowania [w:] System postępowania cywilnego*, tom 3B. Postępowanie przed sądem pierwszej instancji w procesie cywilnym, K. Flaga-Gieruszyńska, P. Osowy (red.), Warszawa 2024, s. 347.

³⁵ Powództwo bowiem najpewniej odzwierciedla, a tym samym subiektywnie uwewnętrznia moc zwrócenia się do sądu o ochronę prawną, która wypływa z norm instrumentalnych (procesowych) i konkretyzuje się w tzw. roszczeniu procesowym – zob. szerzej P. Osowy, *Powództwo a pozew [w:] System postępowania cywilnego*, tom 3B. Postępowanie przed sądem pierwszej instancji w procesie cywilnym, s. 388 i nn.; *idem*, *Przedmiot procesu cywilnego [w:] System postępowania cywilnego*, tom I. Instytucje postępowania cywilnego, red. Ł. Błaszczak, J. Studzińska, Warszawa 2025, s. 214 i nn..

³⁶ Żądania nie należy identyfikować z roszczeniem, gdyż pierwsze kieruje się do sądu, drugie zaś przeciw pozwanemu – zob. E. Waśkowski, Skarga, *powództwo i prawo do ochrony sądowej*, PPC 1937, 9–10, ss. 258 i 259; P.L. Murray, R. Stürner, *German Civil Justice*, Durham, North Carolina 2004, s. 194. Roszczenie może stanowić przedmiot żądania; nie każde jednak żądanie jest znów identyczne z roszczeniem w znaczeniu prawa materialnego, gdyż żądanie jest „prawem”, o którym strona twierdzi, że jej przysługuje, podczas gdy roszczenie jest prawem rzeczywiście jej przysługującym.

pod względem zarówno podmiotowym³⁷, jak i przedmiotowym³⁸. Praktyczne znaczenie tego ciężaru przejawia się w zakazie przyznawania ochrony prawnej w szerszych granicach, niż żądał tego powód (*ne eat iudex ultra petita partium* – art. 321 k.p.c.). Ponadto wymóg właściwego określenia żądania w pozwie jest niezbędny ze względu na wyznaczenia: *lis pendens* (art. 192 k.p.c.), *res iudicata* (art. 363, 365, 366 k.p.c.), granic obrony (wysłuchania), właściwości sądu, dopuszczalności współuczestnictwa, możliwości kumulacji roszczeń, wysokości kosztów sądowych i procesowych, a także granic skuteczności i wykonalności orzeczenia wydanego na skutek wytoczenia powództwa³⁹.

W konsekwencji korzyść w formie przysługującej ochrony prawnej może podmiot zainteresowany uzyskać jedynie wtedy, gdy podporządkuje się wspomnianym ciężarom procesowym⁴⁰.

Obok ciężaru właściwego sformułowania żądania na stronie procesowej spoczywa ciężar instruowania procesu przez dostarczanie tych wszystkich elementów, które są niezbędne do wygrania procesu⁴¹. W procesie jurysdykcyjnym w grę wejdzie tzw. ciężar uzasadnienia żądania; polegał on będzie na konieczności przedstawienia sądowi materiału, na podstawie którego efekt końcowy – tzn. wydane orzeczenie – będzie dla powoda korzystny, skoro przekonał o słuszności postawionego żądania, czyli na przytoczeniu faktów⁴² je uzasadniających. Będziemy mieć wówczas do czynienia z tzw. ciężarem przytoczenia (*onus proferendi*)⁴³. Ciężar przytoczenia występuje w znacze-

³⁷ Sprecyzowanie podmiotowego zakresu procesu cywilnego jest aktem woli podmiotu go wszczynającego – zob. B. Czech [w:] Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do art. 1–50514 k.p.c., tom 1, K. Piasecki (red.), wyd. 4, Warszawa 2006, s. 787 i cytowana tam uchwała SN z 6.09.1991 r., III CZP 77/91, OSN 1992, nr 5, poz. 68.

³⁸ Nawet wówczas, gdy w grę może wchodzić zasądzenie odpowiedniej sumy według oceny sądu (art. 322 k.p.c.), zob. K. Piasecki, Charakter i zasady wyrokowania na podstawie art. 330 k.p.c., NP 1961, 5, s. 606.

³⁹ P. Osowy, Interwencja główna, Warszawa 2017, s. 164.

⁴⁰ Pamiętać należy, że ciężar formułowania żądań dotyczyć będzie tych wszystkich przypadków, w których sąd nie ma prawa działać z urzędu, lecz tylko na wniosek strony – szerzej np. S. Hanausek, Problematyka ciężaru dowodu w sądowym postępowaniu cywilnym [w:] Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha, Warszawa 1985, s. 91; J. Lapierre, Prawo sądu do instruowania procesu z urzędu według kodeksu postępowania cywilnego na tle porównawczym [w:] Symbolae Vitoldo Broniewicz dedicatae, A. Marciniak (red.), Łódź 1998, s. 195 i nn.

⁴¹ Według G. Baumgärtela, Wesen und Begriff der Prozesshandlungen einer Partei im Zivilprozess, Köln–Berlin 1972, s. 78: (...) „bei der Verteidigung ihrer Interessen tragen die Prozessparteien unter anderem die Last, den Prozess durch die Schaffung von Tatsachen zu gestalten – w ramach obrony swoich interesów na stronach procesowych spoczywa m.in. ciężar kształtowania procesu poprzez tworzenie jego stanu faktycznego.

⁴² To z przytoczonych przez powoda faktów powinno się móc wyprowadzić wstępny wniosek, że jest on tą stroną procesową oraz że osoba przez niego pozwana jest w rzeczywistości właściwym pozwanym, czyli – jak to określił już K. Hellwig, Lehrbuch des deutschen Zivilprozessrechts, Jena 1908, tom 1, s. 160 – Die richtige Partei [właściwą stroną].

⁴³ K. Stefko, Faktyczne przytoczenia stron, s. 2 i nn.; S. Ehrlich, J. Gliklich, Onus probandi..., ss. 588–594; J.J. Litauer, Ciężar dowodu w prawie i procesie cywilnym, PiP 1947, 12, s. 25. W literaturze obcej, np. L. Rosenberg, Die Beweislast..., s. 121 – twierdzi, że na stronie, której żądanie procesowe nie odniosłoby skutku bez zastosowania określonej normy, spoczywa ciężar przytoczenia (*Behauptungslast*), że znamiona normy prawnej zawarte są w faktycznym przebiegu zdarzenia; podobnie z przepisu art. 6 Nouveau code de procédure civile (francuski k.p.c.) wynika wyraźnie, że ciężar przytoczenia faktów obciąża stronę, która z tych faktów wywodzi skutki prawne (*A l'appui de leurs prétentions, les parties ont la charge d'alléguer les faits propres à les fonder*)

niu formalnym⁴⁴ i materialnym⁴⁵ (*formelle und materielle Belastungen*), co odpowiada jego obiektywnemu (*objektiven Behauptungslast*) i subiektywnemu (*subjektiven Behauptungslast*) znaczeniu⁴⁶. Ciężar przytoczenia w znaczeniu subiektywnym traktuje o tym, która strona powinna przytoczyć fakty uzasadniające dochodzone roszczenie procesowe, w znaczeniu zaś obiektywnym – kto poniesie negatywne konsekwencje procesowe, jeżeli z ciężaru przytoczenia się nie wywiąże (art. 3 k.p.c.)⁴⁷. Powód podejmujący ciężar przytoczenia zakreśla jednocześnie granice ewentualnej obrony pozwanego⁴⁸. W konsekwencji każda ze stron, podejmując obronę swych praw, powinna przytoczyć fakty, które by tę obronę skonkretyzowały⁴⁹. Kodeks postępowania cywilnego formułuje *expressis verbis* pojęcie ciężaru przytoczenia w treści art. 210 § 1 i 2 k.p.c. Przepis ten stanowi, że: (...) „strony zgłaszają swe żądania i wnioski oraz przedstawiają twierdzenia i dowody na ich poparcie” oraz (...) „każda ze stron

dla obrony swych praw w procesie – zob. L. Cadiet, *Code de procédure civile. Commentaire*, Paris 2022, art. 6, s. 12; we włoskim procesie cywilnym ciężar przytoczenia faktów w procesie [*onere della prova i fatti in un processo*] spoczywa wyłącznie na stronach – zob. G. Tarzia, *Les pouvoirs d'office du juge civil en matiere des preuves. Mélanges en l'honneur de Roger Perrot*, Paris 1996, s. 469.

⁴⁴ Zasięg poszukiwanej przez powoda ochrony prawnej zawsze bowiem wynika z przytoczonych przezeń w sposób subiektywny faktów, mających w jego mniemaniu uzasadnić żądanie. Będzie to zatem ciężar przytoczenia w znaczeniu formalnym, który polega na działalności stron w kierunku wyśledzenia podstaw rozstrzygnięcia, tj. w kierunku przeprowadzenia dowodów na sporny stan faktyczny, dla nich korzystny, objęty ciężarem wywodów. Według interesującego poglądu I. Adrych-Brzezińskiej, Ciężar dowodu – zagadnienia z pogranicza prawa cywilnego materialnego i procesowego [w:] *Między prawem cywilnym materialnym a procesowym*, „*Studia Iuridica*” 2017, 70, s. 31: (...) „sednem formalnego ciężaru przytoczenia jest wskazanie tej strony postępowania, która powinna przedstawić sądowi środki dowodowe dla stwierdzenia prawdziwości lub fałszywości przytoczonych twierdzeń o faktach. Wywiązanie się z tak określonego ciężaru nastąpi w momencie, kiedy sąd zostanie przekonany o prawdziwości wszystkich istotnych z punktu widzenia rozstrzygnięcia twierdzeń faktycznych (cyt. za: P. Osowy, *Powództwo a pozew* [w:] *System postępowania cywilnego*, tom 3B. *Postępowanie...*, s. 403).

⁴⁵ Według słusznego stwierdzenia I. Adrych-Brzezińskiej, *Ciężar...*, *ibid.*: (...) „obiektywny aspekt ciężaru przytoczenia wraz z hipotezami poszczególnych norm materialnych wskazuje potencjalnym uczestnikom sporu, na udowodnienie jakich okoliczności muszą się przygotować, zanim podejmą ostateczną decyzję o wszczęciu postępowania. Nie można zatem zaprzeczyć, że oba aspekty procesowy (formalny) i materialnoprawny są ze sobą nierozzerwalnie związane, przy czym raz jeden, raz drugi – w zależności od stadium postępowania – odgrywa większą rolę”, oraz – jak to autorka plastycznie ujmuje, powołując się na pracę S. Ehrlicha i J. Gliklicha, *Onus probandi...*, s. 12 – że są to niejako dwie strony tego samego medalu: jedna zwrócona do stron, druga do sądu” (cyt. za: P. Osowy, *Powództwo...*, *ibid.*).

⁴⁶ M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja...*, s. 174; J. Goldschmidt, *Der Prozess...*, s. 342; L. Rosenberg, *Die Beweislast...*, s. 122; H.J. Musielak, *Die Grundlagen...*, ss. 52–57.

⁴⁷ Zob. np. wyrok SN z 19.11.2019 r., I NSK 90/18, LEX nr 2772521.

⁴⁸ Należy odróżnić ciężar przytoczenia – który jest koniecznością twierdzenia przez stronę o faktach niezbędnych do tego, aby osiągnąć korzystny dla siebie wynik procesu – od ciężaru dowodu, dającego „odповідь na to, która ze stron powinna udowodnić fakty istotne dla rozstrzygnięcia sprawy oraz o negatywnych konsekwencjach braku takiego dowodu (I. Adrych-Brzezińska, *Ciężar...*, s. 56). Rozróżnienie strony, na której spoczywa ciężar przytoczenia, i strony, na której spoczywa ciężar dowodu, przewiduje np. art. 233 § 2 k.p.c.

⁴⁹ Faktyczne przytoczenia stron (*tatsächliche Anführung der Parteien*) to termin używany w austriackiej procedurze cywilnej na określenie czynności procesowych mających na celu dostarczenie faktycznych podstaw, na których ma się opierać wyrok. Takimi czynnościami były twierdzenia, zaprzeczenia i przyznania (zob. H.W. Fasching, *Lehrbuch des österreichischen Zivilprozessrechts, Lehr- und Handbuch für Studium und Praxis*, Wien 1990, s. 409).

obowiązana jest do złożenia oświadczenia co do twierdzeń strony przeciwnej dotyczących faktów”.

W myśl art. 187 § 1 pkt 2 k.p.c. pozew powinien zawierać wskazanie faktów⁵⁰, na których powód opiera swoje żądanie (*causa petendi*)⁵¹; czyli powinien być podane fakty, które zdaniem powoda uwiarygodniają bezpośrednio jego roszczenie⁵² (a ściślej twierdzenia powoda o występowaniu tego rodzaju okoliczności), uzasadniając tym samym (subiektywnie)⁵³ treść dochodzonego roszczenia. Jednak często bywa tak, że przytoczone w pozwie „fakty” uzasadniające żądanie nie zawsze obrazują pełny zakres wartości dowodowej. Zatem owe przytoczenia faktyczne stron mają doniosłe znaczenie w procesie. Ciężar przytoczenia po stronie powoda zakreśla bowiem ramy wykonywanej przez niego obrony swych praw i daje pozwanemu asumpt do zajęcia stanowiska obronnego, jeśli oczywiście uzna, że obrona odpowiadać będzie jego interesom⁵⁴.

Ciężar wytoczenia powództwa i wskazania faktów spoczywający na stronie czynnej procesu cywilnego znajduje swój odpowiednik po stronie biernej w ciężarze obrony, który polegać może bądź na ciężarze stawiennictwa na rozprawie i brania w niej czynnego udziału (art. 340 k.p.c.), bądź na ciężarze

⁵⁰ Występują trudności co do podania ogólnej definicji faktu, a te spotykane w literaturze mają przeważnie cechy tautologiczne. Jeżeli k.p.c. posługuje się pojęciem ‘faktu’, to jak się wydaje ma na myśl zdarzenia powstałe poza ramami procesu, do którego zostają wprowadzone przez strony procesowe w formie tzw. twierdzeń faktycznych czy też oświadczeń faktycznych. Próbę klasyfikacji faktów w literaturze prawa procesowego podejmują (i analizują to zagadnienie) m.in. M. Waligórski, *Podstawy kasacyjne procesu cywilnego w świetle różnicy między faktem i prawem*, Lwów 1936, ss. 209–229; A. Skąpski, *Ograniczenia dowodzenia w procesie cywilnym*, ZNUJ, Prace Prawnicze, 93, Warszawa–Kraków 1981, ss. 15–18 i cyt. tam definicje faktu o cesze ogólnej i szczegółowej. W literaturze obcej np. L. Rosenberg, K.H. Schwab, P. Gottwald, *Zivilprozessrecht...*, s. 751 – używają zwrotu (...) *dieser mehr erfüllte als verstandesmäßig klar erfasste Begriff*.

⁵¹ Według J. Wróblewskiego, *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988, s. 167: (...) „*causa petendi* obejmuje informacje wyjściowe dotyczące faktu”, według zaś M. Cappelletiego, *The Judicial Process in Comparative Perspective*, Oxford 1989, cz. 3, s. 377: (...) „*causa petendi* wyznacza stosunek między faktem stwierdzanym przez stronę procesową a normą, której konkretyzacji się żąda”.

⁵² Według W. Piaseckiego i J. Korzonka, *Kodeks postępowania cywilnego z komentarzem*, Miejsce Piastowe 1931, s. 531: (...) „okoliczności faktyczne, uzasadniające żądanie pozwu (faktyczna podstawa powództwa), muszą być przytoczone w pozwie, tzn. należy przytoczyć w sposób historyczny pojedyncze fakty, z których wynika prawo i żądanie powoda”.

⁵³ M. Waligórski, *Kumulacja roszczeń w procesie*, PPC 1937, 18–20, s. 555 – twierdzi, że „powód, dochodząc roszczenia przed sądem, uzasadnia jego znaczenie obiektywne, tj. jego słuszność, o czym orzeka ostatecznie sąd, lecz przytacza dane, które w świetle subiektywnej, jednostronnej oceny powoda mają być podstawą orzeczenia”.

⁵⁴ A contrario, jeżeli ta obrona pozwanego przekracza tak zakreślone ramy dochodzonego roszczenia, wówczas i powód nabiera prawa do obrony przed takim ‘atakami’ przeciwnika, co dotyczyć będzie odpowiednio wystąpień procesowych obu stron. Tym samym możliwość obrony w postępowaniu jurysdykcyjnym nie jest zależna od jej merytorycznej zasadności, chociaż dotyczy materialnoprawnego podłoża procesu. W konsekwencji ramy rozpoznania sprawy i rozstrzygnięcia sądu wyznaczać będą granice przysługującej stronom możliwości obrony swych praw – zob. W. Siedlecki, *Zasady wyrokowania w procesie cywilnym*, Warszawa 1957, ss. 34 i 35; Z. Resich, *Poznanie...* s. 49 i nn.; M. Piekarski, *Pozbawienie...*, s. 34, przyp. 27; R. Sachse, *Beweisverträge*, ‘*Zeitschrift für Zivilprozess*’ 1929, 51, s. 409 i nn.; G. Baumgärtel, H.W. Laumen, H. Prütting, *Handbuch der Beweislast – Grundlagen*, 5. Aufl., München 2023, s. 56.

składania wyjaśnień w sprawie (art. 340 § 2 k.p.c.). W konsekwencji – podobnie jak po stronie powoda, tak i po stronie pozwanego – może występować tzw. ciężar przytoczenia, pozostający w ścisłym związku z ciężarem obrony. W szczególności nader aktualne znaczenie ma ciężar przytoczenia w formie zarzutów tych okoliczności, które nie mogą być uwzględnione przez sąd z urzędu, jak np. zarzut przedawnienia, z wyjątkiem dyspozycji art. 117¹ k.c. (roszczenie przeciwko konsumentowi) czy potrącenia (art. 203¹ k.p.c.). Jeżeli zatem pozwany dochodzi swych roszczeń w drodze zarzutu, traktuje się go pod względem ciężarów procesowych, jakby był powodem (*reus excipiendo fit actor*)⁵⁵.

Pozwany w ramach takiego przytoczenia może – ale nie musi – podjąć i prowadzić obronę swych praw w drodze podejmowanych czynności procesowych lub przez świadome ich zaniechanie, stanowiące w zakresie obrony swoistą „czynność negatywną”, która jest oceniana przez sąd⁵⁶. Świadome zaniechanie ciężaru obrony zawiera w sobie dorozumiany wyraz uchylenia się we własnym interesie od czynnych wystąpień w procesie, w czym mieści się domniemane przyznanie faktów (art. 229 k.p.c.) przytoczonych przez powoda na uzasadnienie dochodzonego roszczenia. Sąd wyda wówczas wyrok zaoczny (art. 339 k.p.c.), jeżeli pozwany nie żądał przeprowadzenia rozprawy w swej nieobecności i nie złożył już w sprawie wyjaśnienia ustnie lub na piśmie (art. 340 § 2 k.p.c.). Natomiast pozwany przez możliwość wniesienia sprzeciwu od wyroku zaocznego odpowiadającego wymogom art. 344 k.p.c. może wywołać ponowne rozpoznanie sprawy, realizując w tym trybie przysługującą mu możliwość obrony swych praw⁵⁷.

Specyficzną sytuację procesową pozwanego kreuje norma art. 221 k.p.c., statuująca ciężar obrony pozwanego; stanowi on, że pozwany nie może odmówić wdania się w spór co do „istoty sprawy”⁵⁸, chociaż wniósł zarzuty formalne. Gdy jednak pozwany ograniczy się tylko do zgłoszenia zarzutów formalnych, a jednocześnie odmawia wdania się w spór, nie może liczyć na

⁵⁵ Również np. w postępowaniu egzekucyjnym na dłużniku spoczywa szereg ciężarów obrony, jak to ma miejsce np. przy wykazaniu wygaśnięcia egzekwowanego roszczenia czy powództwie o pozbawienie tytułu wykonawczego wykonalności – zob. P. Osowy, *Powództwa przeciwegzekucyjne* [w:] *System postępowania cywilnego*, tom 8. Postępowanie zabezpieczające i egzekucyjne, red. K. Flaga-Gieruszyńska, Warszawa 2021, s. 814 i nn.

⁵⁶ M. Piekarski, *Pozbawienie...*, s. 40.

⁵⁷ Wydaje się również, że możliwość wniesienia sprzeciwu od wyroku zaocznego nie zamyka pozwanemu drogi do powołania się w jego uzasadnieniu na nieważność postępowania zaocznego wskutek pozbawienia w nim strony możliwości obrony swych praw. W przeciwnym razie pozwany musiałby ponieść koszty rozprawy zaocznej i sprzeciwu – zob. (aktualny) wyrok SN z 14.02.1938 r., C III 2078/37, Zb. Orz. 1938, poz. 516. Ponadto takiej możliwości odpowiada treść art. 3431 k.p.c.

⁵⁸ Wdanie się przez pozwanego w spór co do tzw. istoty sprawy oznacza zajęcie przezeń stanowiska co do żądania zgłoszonego przez powoda, czyli podjęcie merytorycznej obrony przez np. zaprzeczenie twierdzeniom powoda. Na temat niedookreśloności zwrotu „istota sprawy” zob. na przykład: J. Tauber, „Istota sprawy” z § 2 art. 408 k.p.c., „Głos Prawa” 1933, 9, s. 531 i nn.; J. Skąpski, *Przyczynek do wyjaśnienia pojęcia „nierozpoznanie istoty sprawy”* (art. 408 k.p.c.), PPC 1934, 8, s. 225 i nn.

to, że sąd ograniczy się jedynie do ich rozpoznania i rozstrzygnięcia sprawy. Brak zgłoszenia zarzutów merytorycznych może doprowadzić do wydania niekorzystnego dla pozwanego orzeczenia wskutek tego, że sąd może uznać przytoczone przez powoda fakty – mając na uwadze wynik całej rozprawy – za przyznane (art. 230 k.p.c.). Jednak negatywne dla pozwanego konsekwencje, wynikające z jego biernego zachowania się, nie wystąpią wówczas, gdy sąd ograniczy rozprawę jedynie do rozpatrzenia zarzutów procesowych na podstawie art. 220 k.p.c.⁵⁹ Jednocześnie nie może stanowić podstawy skargi kasacyjnej naruszenie art. 221 k.p.c., który w odróżnieniu od art. 187 § 1 k.p.c. jest skierowany do pozwanego, lecz nie nakłada na sąd żadnych obowiązków – co wydaje się oczywiste z uwagi na jego redakcję⁶⁰.

Na stronach procesu cywilnego spoczywa w ramach reguły sporności⁶¹ ciężar przytoczenia faktów mających wykazać zasadność obrony oraz ciężar wskazania dowodów potrzebnych do wykazania prawdziwości tych faktów. Ich przytoczenie może uzasadniać np. wstrzymanie na pewien czas toku postępowania (tzw. *exceptiones dilatoria* – ekscepcje dylatoryjne – tamujące postępowanie, powodujące np. odroczenie sprawy) lub uzasadniać upadek procesu (tzw. *exceptiones peremptoria* – ekscepcje peremptoryjne – niweczące proces, powodujące oddalenie powództwa)⁶². Dlatego każdej ze stron procesu jurysdykcyjnego należy stworzyć możliwość powzięcia informacji o oświadczeniach, które np. konkretyzują dochodzone roszczenie, gdyż jest to niezbędne do podjęcia ciężaru obrony. Dotyczy to choćby sytuacji, gdy powód w nieobecności pozwanego rozszerza lub zmienia żądanie pozwu albo zamiast pierwotnego przedmiotu sporu żąda jego wartości lub innego przedmiotu. Powód powinien to uczynić na piśmie (art. 193 § 2¹ k.p.c.) i wówczas rozprawa ulega odroczeniu, a odpis pisma będzie doręczony pozwanemu (art. 214 § 1 k.p.c.)⁶³ w celu umożliwienia mu obrony jego praw. W takiej sytuacji każda ze stron powinna mieć możliwość ponownego złożenia oświadczeń procesowych przed sądem – zgodnie z regułą ustności w procesie cywilnym. Szczególną regulację w tym zakresie przewiduje dyspozycja art. 226¹ k.p.c. – w postaci instytucji wysłuchania, która obejmuje również możliwość zajęcia stanowiska obronnego przez stronę na piśmie. Zasadnie jednak M. Piekarski⁶⁴ twierdzi,

⁵⁹ Zob. wyrok SA w Warszawie z 5.04.2012 r., VI ACa 1246/11, Legalis – cyt. za: J. Paszkowski [w:] Kodeks postępowania cywilnego, tom 1. Komentarz. Art. 1–458¹⁶, T. Szanciło (red.), wyd. 2, Warszawa 2023, s. 1010.

⁶⁰ Zob. wyrok SN z 24.11.2009 r., V CSK 169/09, Legalis.

⁶¹ Należy odróżnić kontrydiktoryjność od sporności; ta pierwsza jest przejawem oświadczenia wiedzy (art. 210 § 1 k.p.c.), druga polega zaś na uznaniu, czyli jest formą tej pierwszej (przejawem woli).

⁶² Zob. np. uchwała SN z 23.03.2016 r., III CZP 101/15, OSNC 2017, nr 2 poz. 18.

⁶³ Ponieważ katalog przyczyn uzasadniających odroczenie rozprawy nie jest zamknięty, w literaturze trafnie przyjmuje się, że obejmuje on również sytuacje, gdy powód występuje w przypadku nieobecności pozwanego z nowym roszczeniem – zamiast lub obok roszczenia pierwotnego albo zamiast pierwotnego przedmiotu sporu żąda jego wartości lub innego przedmiotu; zob. A. Zieliński, K. Flaga-Gieruszyńska, Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz, 12. wyd., Warszawa 2024, art. 214, nb. 1.

⁶⁴ M. Piekarski, Pozbawienie..., s. 44.

że: (...) „samo uniemożliwienie albo utrudnienie stronie wskazania dowodów bądź przeciwdowodów nie jest przeto równoznaczne z pozbawieniem jej możliwości obrony swych praw w postępowaniu spornym rozpoznawczym. Z chwilą wdania się przez stronę w tę obronę, nawet niepopartą dowodami, możliwość obrony jest realizowana, nie można więc nie dostrzegać jej istnienia i nie można pozbawiać kogoś tego, co już skonsumował”. Powyższe jest zresztą konsekwencją tego, że możliwość obrony nie jest równoznaczna z jej skutecznością.

Właściwą realizację działań podmiotów dochodzących ochrony swych praw podmiotowych winna zapewniać właściwie pojmowana zasada (reguła) procesu cywilnego odnosząca się do równości bądź równouprawnienia procesowego⁶⁵. Według A. Góry-Błaszczkowskiej⁶⁶ z zasady równości broni nie wynika konieczność obrony swych praw przez stronę, gdyż pozostawia się jej swobodę decyzji w tym zakresie. Z kolei M. Piekarski⁶⁷ słusznie zauważa, że ewentualne zacieśnienie obrony praw w procesie tylko do obrony pozwanego byłoby sprzeczne z przepisami k.p.c. zapewniającymi obu stronom możliwość obrony swych praw właśnie w ramach zasady równości procesowej stron⁶⁸. Ponadto – według L. Rosenberga, K.H. Schwaba i P. Gottwalda⁶⁹ – przejawem dochodzenia roszczeń w ramach możliwości obrony praw podmiotowych jest w szczególności reguła swobodnego rozporządzania przez stronę (*Verfügungsfreiheit*) jej uprawnieniami, których realizacji nikt nie może jej zakazać ani nakazać – czy to np. przez przymuszenie do zgłoszenia lub popierania żądania, czy też przez wystąpienie z żądaniem w miejsce podmiotu uprawnionego⁷⁰.

⁶⁵ Art. 14 ust. 1 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych (Dz.U. z 1977, poz. 167). Już W. Siedlecki [w:] J. Jodłowski, W. Siedlecki, *Postępowanie cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1958, s. 163 – podkreślał, że każda instytucja procesowa można i trzeba rozpatrywać w świetle zasady równouprawnienia stron. Zasadę wysłuchania stron, wchodzącą w skład szerszej zasady równości stron procesowych, omówili m.in. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego* [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego*, Serock k. Warszawy, 24–26 września 2009 r., red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010, s. 47 i nn., na tle zaś prawa niemieckiego np. F. Prager, *Das beiseitige Gehör im Zivilprozess*, „Archiv für die zivilistische Praxis” 1930, s. 133 i 143. Natomiast wymienioną zasadę – także w jej (drugiej) postaci, dotyczącej właśnie równości środków procesowych – opracował i wyjaśnił F. von Hippel, *Wahrheitspflicht und Ausklärungspflicht der Parteien. Beiträge zum natürlichen Aufbau des Prozessrechts und zur Erforschung der Rechtstheorie des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1939, s. 204 i nn., a współcześnie W.J. Habscheid, *Verfahren in Zivilsachen und aktuelle Fragen zum rechtlichen Gehör* [w:] *Z zagadnień prawa cywilnego. Księga ku czci prof. A. Stelmachowskiego*, J. Gajewski (red.), Białystok 1991, ss. 277 i 278.

⁶⁶ A. Góra-Błaszczkowska, *Zasada równości broni w procesie cywilnym*, Warszawa 2008, s. 93.

⁶⁷ M. Piekarski, *Pozbawienie...*, ss. 15 i 16.

⁶⁸ Także z wykładni art. 379 pkt 5 k.p.c. wynika, że pozbawienie strony możliwości obrony swych praw jako podstawy apelacji w ramach nieważności postępowania nie zacieśnia tej podstawy tylko do pozbawiania pozwanego możliwości obrony – co czyniłby, gdyby ustawodawca zmierzał do takiego rozwiązania.

⁶⁹ L. Rosenberg, K.H. Schwab, P. Gottwald, *Ziviprozessrecht...*, ss. 395 i 396.

⁷⁰ Podobnie np. U. Lustenberger, *Gültige Handlungen zur Unterbrechung der Verjährungsfristen sind dem Schuldner zur Kenntnis zu bringen*, „Aktuelle Juristische Praxis” 2016, 6, ss. 815 i 816; H.J. Peter, *Das Betreibungsbegehren und sein gleichzeitiger Rückzug*, „Blätter für Schuldbetreibung und Konkurs” 2016, 6, ss. 212–214; A. Koller, *Unterbrechung der Verjährung*, „Süddeutsche Juristenzeitung” 2017, 113, ss. 201–213; P. Klaus,

Jeżeli jednak strona, mając możliwość obrony swych praw, nie skorzystała z tej możliwości, nie można – jak się wydaje – dopatrywać się w tym fakcie uchybienia procesowego w postaci rozpoznania przez sąd sprawy bez udziału tej strony, a tym samym brak jest podstaw dla zarzutu nieważności postępowania. Dojdzie jedynie do obciążenia takiej strony ujemnymi konsekwencjami braku zajęcia stanowiska procesowego co do faktów przytoczonych przez stronę przeciwną. Dodatkowo sąd może uznać je za przyznane, mając na uwadze wyniki całej sprawy (art. 230 k.p.c.).

Przedmiotem ciężaru przytoczenia są przede wszystkim fakty dotyczące stosowania prawa materialnego, gdyż ustalenie tych właśnie jest niezbędne do merytorycznego rozpoznania sprawy. Nieraz jednak – zdaniem M. Waligórskiego⁷¹ – strony podejmujące ciężar swej obrony w procesie cywilnym muszą liczyć się z tym, że przedmiotem ciężaru przytoczenia będą również fakty potrzebne do stosowania prawa procesowego. Co prawda najczęściej fakty ustalone na potrzeby stosowania prawa materialnego dają już podstawę do stosowania również prawa procesowego. Gdy jednak fakty te nie są wystarczające, należy je przytoczyć odrębnie. Dla przykładu: powód ma obowiązek przytoczyć fakty, które uzasadniają właściwość sądu (art. 187 § 1 w zw. z art. 126 § 1 pkt 1 k.p.c.), czy okoliczności stwierdzające zachowanie terminu do złożenia skargi o wznowienie postępowania (art. 409 k.p.c.). Ciężar przytoczenia takich faktów może spoczywać również na pozwanym, jeśli występuje on z zarzutami procesowymi. Pozwany ma np. należycie uzasadnić zarzut niewłaściwości sądu (art. 200 § 1² zd. drugie k.p.c.), choć i w tym przypadku ciężar przytoczenia traci swoją aktualność, gdy dotyczy rozstrzygnięcia zagadnienia, które sąd ma z urzędu brać pod rozagę (np. art. 398¹³ zd. 2 k.p.c.).

Sprawa ciężaru instruowania procesu – pozostająca również w bliskiej styczności z regułą dysponowania przez strony materiałem procesowym – ma wpływ na zakres obrony w procesie cywilnym. W myśl tej reguły spod wpływu oceny sądu wymyka się to wszystko, czego strony mu nie przedstawiły. Obejmować to będzie zarówno zakaz posługiwania się ze strony sądu np. posiadanymi przezeń prywatnymi wiadomościami⁷² o okolicznościach rozstrzyganej sprawy, jak i zakaz poszukiwania tych wiadomości bez inicjatywy stron w tej mierze. Jednakże ograniczona ingerencja sądu może polegać na zleceniu stronom uzupełnienia lub wyjaśnienia pewnych okoliczności, aby

Verjährungsunterbrechung durch Betreibung mit gleichzeitigem Rückzug?, 'Aktuelle Juristische Praxis' 2017, ss. 707-709), którzy opisując przykłady powodujące przerwę biegu przedawnienia roszczenia, posługują się terminem „dochodzenia – Geltendmachung von” w znaczeniu (...) „die Befugnis (Verfahrenslast), vor Gericht zu erscheinen, um ein Recht zu schützen.ein Recht [uprawnienie (ciężar procesowy) do występowania przed sądem w celu ochrony przysługującego prawa]”.

⁷¹ M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja...*, s. 180.

⁷² Podobnie np. we francuskim procesie cywilnym, gdzie sędzia nie może wykorzystać w procesie pozyskanych prywatnie wiadomości, które w doktrynie nazywane są „faits adventices”; zob. G. Bolard, *Le nouveau code de procédure civile français* [w:] *Rozprawy z polskiego i europejskiego prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci Józefa Skąpskiego, A. Mączyński, M. Pazdan, A. Szpunar (red.)*, Kraków 1994, s. 14.

sprawa mogła być wszechstronnie wyjaśniona⁷³. Co prawda sąd jest co do zasady związany przytoczonymi przez strony faktami, może jednak odpowiednio wpływać na kierunek prowadzenia postępowania i skorzystać z przyznanych mu uprawnień, np. wezwania strony do uzupełnienia pisma (art. 130 § 1 w zw. z 126 § 1 k.p.c.), przytoczenia lub uzupełnienia twierdzeń (212 § 1 k.p.c.) czy pouczenia strony o spoczywających na niej ciężarach i skutkach niewywiązania się z nich (art. 5 i art. 212 k.p.c.)⁷⁴.

W ten sposób sąd może precyzować treść spoczywającego na stronach ciężaru instruowania procesu – co jest niewątpliwie wyrazem funkcjonowania podziału kompetencji między sądem a stronami w tym zakresie i odzwierciedla obowiązywanie procesowej reguły sporności⁷⁵. W związku z tym pozostaje również ciężar stawienia się stron na rozprawę na wezwanie sądu, który w przeważającej liczbie przypadków dominuje w procesie jurysdykcyjnym – w którym jednak k.p.c. zezwala na żądanie przeprowadzenia rozprawy pod nieobecność stron (art. 209 k.p.c.), a takie zadanie, będące wyrazem dyspozycji procesowej, wiąże sąd⁷⁶. Pamiętać jednak należy, że dla należytego wyjaśnienia sprawy sędzia przewodniczący może nałożyć na strony ciężar stawienia się na rozprawie – osobistego lub przez pełnomocnika (art. 208 § 1 pkt 1 i art. 216 k.p.c.).

W postępowaniu jurysdykcyjnym występują również sytuacje, w których za naruszenie normy stosowane są środki pozbawione cechy przymusu, lecz związane z zawierającą element dolegliwości sankcją. Przykładem takiej sytuacji procesowej jest pozbawienie strony uprawnienia do powoływania się na uchybienia przepisom postępowania w dalszym toku na podstawie art. 162 k.p.c. Regulacja art. 162 k.p.c. nazywana jest mechanizmem procesowej ochrony prawa do rzetelnego procesu⁷⁷. Norma ta jest jednym z elementów ciężaru instruowania procesu, który również pozostaje w bliskiej styczności z regułą dyspozycji i ma wpływ na zakres obrony w procesie cywilnym. Artykuł 162 k.p.c. statuuje ciężar dążenia do prawidłowego przebiegu postępowania, spoczywający na stronach, który wiąże się z systemem tzw. ciężarów procesowych. Ciężar procesowy wyrażony w art. 162 k.p.c. jest wyrazem sporności procesu cywilnego oraz dążenia stron do wczesnego sadowania uchybień procesowych sądu. Wniosek o wpisanie zastrzeżenia do protokołu jest konieczny, gdy sąd nie usuwa uchybienia na bieżąco lub gdy

⁷³ W literaturze obecny tak np. I. Saenger, *Grundfragen und aktuelle Probleme des Beweisrechts aus deutscher Sicht*, 'Zeitschrift für Zivilprozess' 2008, 121, ss. 139 i 153.

⁷⁴ P. Osowy, *Aktywność informacyjna sądu a ustawowe granice pomocy stronie – rozważania na tle art. 5 k.p.c.*, „Rejent” 2003, 7–8, s. 107 i nn.

⁷⁵ W. Broniewicz, *Zasada kontradyktoryjności procesu cywilnego w poglądach nauki polskiej (1880–1980)* [w:] *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha...*, s. 39 i nn.

⁷⁶ A. Zieliński, K. Flaga-Gieruszyńska, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, art. 209, nb. 7.

⁷⁷ A. Łazarska, *Rzetelny proces cywilny*, Warszawa 2012, s. 645; uchwała SN z 26.01.2012 r., III CZP 86/11, OSNC 2012, nr 7–8, poz. 83.

jego usunięcie wymaga podjęcia przez sąd określonych czynności także po zamknięciu rozprawy⁷⁸. Jeżeli strona tego nie zrobi, straci dowód na to, że dokonała odpowiedniego zastrzeżenia (*quod non est in actis, non est in mundo*). Uchybienia przepisom postępowania, o których mówi art. 162 k.p.c., to uchybienia procesowe w ścisłym tego słowa znaczeniu i dotyczą uchybień popełnionych przez sąd w postępowaniu (*error in procedendo*). Niewywiązanie się z ciężaru określonego w art. 162 k.p.c. wiąże się z sankcją w postaci utraty prawa powoływania się na uchybienia, na które strona nie zwróciła uwagi sądu, w dalszym toku postępowania – chyba że chodzi o uchybienia przepisom postępowania, których naruszenie sąd powinien brać pod uwagę z urzędu albo co do których strona uprawdopodobni swój brak winy w niezgłoszeniu zastrzeżenia.

Spoczywający na stronach w ramach przysługującej możliwości obrony ich praw ciężar przytoczenia doznaje wyłomów, korzystnych z punktu widzenia praw procesowych stron, które podążają w dwóch kierunkach. Według M. Waligórskiego⁷⁹ pierwsze odstępstwo dotyczyć będzie pewnej części materiału procesowego, mającego uzasadnić postawione przez stronę żądanie z tego powodu, że ta właśnie część powinna być organowi procesowemu znana lepiej niż stronom. Drugi wyłom dotyczyć będzie pewnej grupy procesów, w których dla osiągnięcia oczekiwanego celu organowi procesowemu przysuwa się prawo uwzględniania materiału przez strony nieprzytoczonego.

W pierwszym przypadku spod zasięgu działania ciężaru przytoczenia zostają wyłączone normy obowiązującego prawa⁸⁰. Sąd *ex officio* powinien odnaleźć i zastosować właściwą normę, czego wyrazem jest znana reguła prawna *iura novit curia* i np. kanon 1526 § 2 prawa kanonicznego (*iuris probationes apud nos necessariae non existunt*). Dotyczy to nie tylko norm prawa krajowego, co jest rzeczą oczywistą, lecz i prawa obcego. Natomiast w myśl – niemal identycznie brzmiących – § 293 niemieckiej procedury cywilnej⁸¹ i § 271 ust.

⁷⁸ P. Osowy, Uchybienia procesowe sądu (uwagi na temat aktualności i przydatności art. 162 k.p.c.), „Przegląd Sądowy” 2005, 7–8, s. 109.

⁷⁹ M. Waligórski, Proces cywilny. Funkcja..., ss. 175 i 176.

⁸⁰ Zob. np. S. Ehrlich, J. Gliklich, Prawo jako przedmiot dowodu, PPC 1934, 4, s. 106 i nn.; L. Morawski, O pewnym rozumieniu prawa i faktu oraz niektórych jego zastosowaniach, RPEiS 1980, 1, s. 185 i nn.; T. Einhorn, The Ascertainment and Application of Foreign Law in Israeli Courts – Getting the Facts and Fallacies Straight [w:] International Cooperation Through Private International Law – Essays in Memory of Peter E. Nygh – T. Einhorn, K. Siehr (red.), Hague 2004, s. 107 i nn.

⁸¹ § 293 Fremdes Recht; Gewohnheitsrecht; Statuten. Das in einem anderen Staat geltende Recht, die Gewohnheitsrechte und Statuten bedürfen des Beweises nur insofern, als sie dem Gericht unbekannt sind. Bei Ermittlung dieser Rechtsnormen ist das Gericht auf die von den Parteien beigebrachten Nachweise nicht beschränkt; es ist befugt, auch andere Erkenntnisquellen zu benutzen und zum Zwecke einer solchen Benutzung das Erforderliche anzuordnen [§ 293 Prawo obce; prawo zwyczajowe; statuty. Prawo obowiązujące w innym państwie, prawa zwyczajowe i statuty wymagają dowodu tylko w takim zakresie, w jakim nie są znane sądowi. Przy ustalaniu tych norm prawnych sąd nie jest ograniczony do dowodów przedstawionych przez strony; jest uprawniony do korzystania również z innych źródeł wiedzy i do wydania niezbędnych postanowień w celu takiego wykorzystania].

1 i 2 austriackiej procedury cywilnej⁸² strony mają tylko wtedy obowiązek udowadniania norm prawa obcego lub zwyczajowego, gdy nie są one znane sądowi⁸³. Rola sądu nie kończy się na wydaniu postanowienia dowodowego, nakazującego dostarczenie odpowiedniego dowodu. W razie konieczności sąd może z urzędu przeprowadzić dowód, zużytkować do tego celu wszelkie dostępne mu źródła, a w razie potrzeby zwrócić się nawet o opinię do Ministra Sprawiedliwości (co zresztą w stosunku do prawa obcego jest praktykowane przez polskie sądy)⁸⁴. Gdy natomiast w grę wchodzi nie prawo pisane, tylko zwyczaj i prawo zwyczajowe, to jego zastosowanie przez sąd jest odmienne. Obecne brzmienie przepisów k.p.c. nie recypowało normy art. 344 d.k.p.c., zgodnie z którym: „W przypadkach prawem przewidzianych sąd stosuje normy prawa zwyczajowego skutkiem powołania się strony, o ile normy te są sądowi znane lub zostały w toku postępowania stwierdzone”⁸⁵. W konsekwencji uznać należy, że co do zasady zwyczaj i prawo zwyczajowe nie będzie podlegało regule dotyczącej faktów powszechnie znanych (art. 228 § 1 k.p.c.), a więc niewymagających od stron ich dowodzenia. Zatem to na stronach będzie spoczywał ciężar dowodzenia, chyba że informacja na ich temat będzie powszechnie dostępna lub zwyczaj oraz normy prawa zwyczajowego będą sądowi znane urzędowo ze względu na okoliczność prowadzenia podobnej lub identycznej sprawy (art. 228 § 2 k.p.c.)⁸⁶.

⁸² § 271 (1) Absatz eins Das in einem anderen Staatsgebiete geltende Recht, Gewohnheitsrechte, Privilegien und Statuten bedürfen des Beweises nur insofern, als sie dem Gerichte unbekannt sind. (2) Absatz 2 Bei Ermittlung dieser Rechtsnormen ist das Gericht auf die von den Parteien angebotenen Beweise nicht beschränkt; es kann alle zu diesem Zwecke ihm nöthig scheinenden Erhebungen von amtswegen einleiten und insbesondere, soweit erforderlich, das Einschreiten des Justizministers in Anspruch nehmen [1] ust. 1: Prawo, prawo zwyczajowe, przywileje i ustawy obowiązujące na innym terytorium wymagają dowodu tylko w zakresie, w jakim nie są one znane sądowi. 2) ust. 2: Przy ustalaniu tych norm prawnych sąd nie jest ograniczony do dowodów przedstawionych przez strony; może on wszcząć z urzędu każde postępowanie, jakie uzna za konieczne w tym celu, a w szczególności może, w razie potrzeby, zwrócić się o interwencję do Ministra Sprawiedliwości}.

⁸³ Już L. Rosenberg i K.H. Schwab – Zivilprozessrecht, München 1969, s. 575 – przyjmowali, że dowód z prawa (Beweis des Rechts) winien być przeprowadzany w razie procesowej konieczności według analogicznych reguł jak dowód z faktu sensu stricto.

⁸⁴ Zresztą poglądy doktryny w obu państwach poszły jeszcze dalej, uznając, że strony nie mają bezwzględnego obowiązku udowadniania norm prawa obcego i zwyczajowego, a raczej ciężar w tym zakresie spoczywa na sędzie. W tym ujęciu ciężar procesowy przytoczenia stron staje się raczej subsydiarny, a na plan pierwszy wysuwa się działalność sądu – zob. R. Geimer [w:] R. Zöllner. Zivilprozessordnung. Kommentar, 35., neu bearbeitete Aufl., Köln 2024, s. 839 i nn.; W.H. Rechberger, T. Klicka, ZPO. Zivilprozessordnung. Kommentar, 5. Aufl., Wien 2019, Zweiter Teil. Verfahren vor den Gerichtshöfen erster Instanz, Erster Abschnitt. Verfahren bis zum Urteile, § 271, s. 555 i nn.

⁸⁵ Godny rozważenia jest – zgłoszony przez Ł. Błaszczaka i należycie umotywowany – postulat przywrócenia normy odwołującej się do zwyczaju na kształt art. 344 d.k.p.c. w obecnie obowiązującej wersji k.p.c. z uwagi na jego praktyczną przydatność przy rozstrzyganiu sporów; zob. Ł. Błaszczak, Zwyczaj i prawo zwyczajowe w sądowym stosowaniu prawa a potrzebą wprowadzenia normy na kształt art. 344 Kodeksu postępowania cywilnego z 1932 r., PPC 2020, 3, s. 364 oraz przywołane, aktualne do dziś rozważania na ten temat F. Halperna, Zwyczaj w procesie cywilnym, PPC 1935, 21–22, s. 664 i nn.

⁸⁶ Ł. Błaszczak, Zwyczaj..., s. 362.

Obowiązywanie każdej normy prawnej zależy od występowania pewnych faktów uzasadniających wnioski o jej powstaniu⁸⁷ i mocy obowiązującej⁸⁸. Należy jednak odróżnić nader ściśle fakty, o których mowa, od faktów procesu. Tylko te ostatnie podlegają ciężarowi ich przytoczenia, natomiast odnośnie do pierwszych ciężar ich przytoczenia nie spoczywa na stronach procesowych, choć ich przytoczenie może być pożyteczne, a nieraz i wskazane⁸⁹.

Ciężar przytoczenia nie obejmuje ponadto tzw. zasad (reguł) doświadczenia (*Grundsätze der Erfahrung*)⁹⁰. Jest to pojęcie abstrakcyjne, przez które należy rozumieć powszechne i obiektywne doświadczenie, uzyskane drogą indukcji z obserwacji poszczególnych przypadków, takie, które będzie akceptowane przez ogół, a nie doświadczenie jednostkowe i indywidualne. Zasady (reguły) doświadczenia powinny być połączone również z zasadami logiki, które odwołują się do procesu myślowego dedukcji i redukcji oraz analizy i wyciągania prawidłowych wniosków⁹¹. Z reguł tych sąd może korzystać bez przytoczenia ich przez strony.

Nie spoczywa w końcu na stronach ciężar przytoczenia faktów powszechnie znanych, czyli tzw. faktów notorycznych⁹² (art. 228 § 1 k.p.c.)⁹³. Znaczenie procesowe faktów powszechnie znanych polega przede wszystkim na tym, że zwalniają one strony od ciężaru ich przytoczenia (dowodzenia – *notoria non agent probatione*). Stanowiąc jeden ze sposobów czynienia ustaleń faktycznych, są one czynnikiem ułatwiającym postępowanie dowodowe w pewnym tylko zakresie⁹⁴. Ciężar ten nie spoczywa na stronach również co do faktów znanych sądowi z jego urzędowej działalności (art. 228 § 2 k.p.c.)⁹⁵. Co do tych

⁸⁷ Fakt w stosunku do prawa pozostaje w takiej relacji, jak realność do elementów idealnych – zob. Ł. Błaszczak, *Zwyczał...*, s. 361.

⁸⁸ E. Jarra, *Ogólna teoria prawa*, wyd. 2, Warszawa 1922, s. 208.

⁸⁹ M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja...*, s. 177.

⁹⁰ Pojęcie tzw. zasad doświadczenia w sferze procesu cywilnego łączone jest przede wszystkim z poglądami F. Steina, *Das private Wissen des Richters: Untersuchungen zum Beweisrecht beider Prozesse*, Leipzig 1893, s. 22.

⁹¹ M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja...*, *ibid.*; W. Siedlecki, *Podstawy rewizji cywilnej*, Warszawa 1959, s. 47 i nn.; W. Piasecki, *System dowodów i postępowanie dowodowe*, ss. 104–116; W. Sauer, *Allgemeine Prozessrechtslehre*, Berlin 1951, s. 188.

⁹² Prawo średniowieczne wykształciło nawet specjalną instytucję służącą do zaskarżania orzeczeń na podstawie *querella nullita tis ob notoriam iniustitiam* – M. Waligórski: *Podstawy kasacyjne procesu cywilnego w świetle różnicy pomiędzy faktem i prawem*, Lwów 1936, s. 227.

⁹³ F. Stein, *Das private...*, s. 14; P. Calamandrei, *Per la definizione del fatto notorio*, 'Rivista di diritto processuale civile', Padova 1925, I, s. 273 i nn. (cyt. za: M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja...*, s. 178, przyp. 8); K. Piasecki, *Znaczenie procesowe faktów powszechnie znanych i faktów znanych sądowi urzędowo*, „Palestra” 1961, 10, 46, s. 38 i nn.

⁹⁴ L. Carnelli, *Evidencia notoria* [w:] *Scritti Giuridici in memoria di Piero Calamandrei*, tom 2, M. Cappelletti (red.), Padova 1958, s. 162 – cyt. za: K. Piasecki, *Znaczenie...*, s. 40.

⁹⁵ Dla skutecznego zastosowania tej normy nie wystarcza ogólnikowe powołanie się na fakty znane sądowi z urzędu z innych rozpatrywanych spraw; niezbędne jest przytoczenie konkretnego faktu, wskazanie sprawy i zwrócenie uwagi stron uwagi na fakt, na którym sąd zamierza oprzeć się jako na znanym mu z urzędu – tak np. (aktualny) wyrok SN z 6.02.1963 r., 3 CR 75/62, OSN 1964, z. 1 poz. 18 czy wyrok SN z 20.08.2009 r., II CSK 166/09, OSN-ZD 2010, nr 2, poz. 55).

ostatnich muszą one zostać przytoczone przez sąd na rozprawie⁹⁶ – w celu umożliwienia stronom wypowiedzenia się co do tych faktów czy też przytoczenia innych pozostających z nimi w związku okoliczności⁹⁷.

Ciężar przytoczenia łączy się z zagadnieniem dyspozycji stron. Staje się on nieaktualny w tych przypadkach, w których strony takiej dyspozycji w procesie nie mają z uwagi na zaangażowanie w nim interesu publicznego. Wówczas bowiem organ procesowy musi mieć pełną swobodę w poszukiwaniu potrzebnego mu materiału, niezależnie od inicjatywy stron⁹⁸. Klasycznym przykładem będzie tu np. postępowanie odrębne w sprawach małżeńskich (art. 425–452 k.p.c.). W tym postępowaniu nie tylko ciężar przytoczenia, ale również cały szereg innych wspomnianych wyżej ciężarów doznaje odpowiedniego przekształcenia lub uchylecia. Gdy sprawa dotyczy stwierdzenia przyczyn nieważności (art. 425 k.p.c.) lub rozvodu małżeństwa, sąd nie jest związany uznaniem żądania powództwa – w okolicznościach, o których stanowi art. 213 § 2 k.p.c. – oraz przyznaniem faktów i może dopuścić dowód niewskazany przez strony⁹⁹. W tych sprawach nie mamy do czynienia z klasycznym przykładem ciężaru obrony, jaki spoczywa na pozwanym w takich granicach, jak to ma miejsce w innych procesach. W szczególności w razie zaoczności wyroku w stosunku do pozwanego nie wchodzi w rachubę zastosowanie przepisu art. 339 § 2 k.p.c. Spoczywający normalnie na stronie ciężar stawieństwa przekształca się w tym przypadku w obowiązek, a w konsekwencji tego, gdy strona wezwana do osobistego stawieństwa nie uczyni tego bez usprawiedliwienia powodów, może być przez sąd skazana na karę grzywny – nie może być jednak przymusowo doprowadzona (art. 429 k.p.c.).

Konkluzja

Przeprowadzone rozważania uprawniają – jak się wydaje – do przyjęcia wniosku, że przysługująca stronom możliwość obrony swych praw w procesie jurysdykcyjnym dotyczyć będzie ich czynności procesowych lub zaniechań procesowych w zakresie ciężaru dostarczenia faktów potrzebnych do rozstrzygnięcia sprawy, czyli w zakresie instruowania procesu. Powinność przytoczenia owych faktów będzie stanowić subiektywny ciężar procesowy jako tzw. ciężar przytoczenia, który spoczywać będzie na każdej stronie w sposób in-

⁹⁶ Tak np. SN w wyroku z 8.03.1974 r., II CR 1/74, LEX nr 7427.

⁹⁷ Tym samym powołanie się na nie dopiero w uzasadnieniu stanowi może uchybienie z art. 228 k.p.c. – tak np. wyrok SN z 25.08.1970 r., II PR 418/69, OSNC 1971, nr 5, poz. 89.

⁹⁸ M. Waligórski, *Proces cywilny. Funkcja...*, s. 178; R. Flejszar, *Zasada dyspozycyjności w procesie cywilnym*, Warszawa 2016, s. 211.

⁹⁹ A. Zieliński, *Postępowanie odrębne w sprawach małżeńskich*, Warszawa 2010, s. 19 i nn.

dywidualnie ukształtowany w zależności od konkretnego procesu i w tej jego fazie będzie miał cechę formalną, w odróżnieniu od cechy materialnoprawnej wynikającej z art. 6 k.c. I jak to wykazały wskazane przykłady, strona będzie mogła doznać ulgi w ponoszeniu tego ciężaru, gdy czynności podejmowane przez stronę przeciwną wychodzą jej na korzyść – w przypadkach, w których strony takiej dyspozycji w procesie nie mają z uwagi na zaangażowanie w procesie interesu publicznego lub gdy same normy procesowe zwalniają strony od takiego ciężaru.

Należy podkreślić, że artykuł nie wyczerpuje rzecz jasna całości problematyki. Niniejszy przyczynek nie przedstawia też jedyne rozwiązanie zagadnienia. Podkreślając złożoność tematyki dotyczącej różnych aspektów realizacji obrony praw podmiotowych w procesie cywilnym – wskazano na zasadność podjęcia dyskusji nad tymi kwestiami.

Abstrakt

W artykule podjęto próbę analizy związku pomiędzy możliwością obrony, jaka przysługuje stronom w procesie cywilnym, a możliwymi sposobami działania. W zasięgu tej mocy obrona praw w procesie jurysdykcyjnym jawi się jako tzw. ciężar procesowy, a nie jakieś „prawo” lub „obowiązek”. Wykazano, że wdanie się w obronę swych praw jest ciężarem, a nie obowiązkiem; czyli strony (zarówno pozwany, jak i powód) ani wobec sądu, ani wobec przeciwnika procesowego nie są do tego obowiązane, lecz tylko mogą to uczynić we własnym interesie. Niepodporządkowanie się stron ciężarowi procesowemu pociąga za sobą jedynie utratę korzyści związanej z aktywnym udziałem w procesie i nie może być wymuszone, nie podlega więc żadnym sankcjom, które prawo procesowe łączy z niewykonaniem obowiązku procesowego. Dokonano analizy poszczególnych rodzajów występujących w procesie cywilnym ciężarów, w tym na tle prawnoporównawczym, a mianowicie ciężaru: a) wszczęcia procesu, b) jego uzasadnienia, c) instruowania, d) przytoczenia i e) obrony, a także zwrócono uwagę na występujące wyłomy procesowe od ciężaru przytoczenia. Podjęto wreszcie próbę deskryptywnego określenia, na czym polega możliwość obrony z wykorzystaniem ciężarów procesowych.

Słowa kluczowe: możliwość obrony, ryzyko procesowe, ciężary procesowe, instruowanie procesu, dyspozycyjność, sporność.

BIBLIOGRAFIA

- Allen R.J., *Burdens of Proof, Law, Probability and Risk*, 'Journal of Legal Studies' 2014, 13.
- Adrych-Brzezińska I., Ciężar dowodu – zagadnienia z pogranicza prawa cywilnego materialnego i procesowego, „*Studia Iuridica*” 2017, 70.
- Błaszczak Ł., Zwyczaj i prawo zwyczajowe w sądowym stosowaniu prawa a potrzeba wprowadzenia normy na kształt art. 344 Kodeksu postępowania cywilnego. z 1932 r., „*Polski Proces Cywilny*” 2020, 3.
- Baumgärtel G., *Wesen und Begriff der Prozesshandlungen einer Partei im Zivilprozess*, Köln-Berlin 1972.
- Baumgärtel G., Laumen H.W., Prütting H., *Handbuch der Beweislast – Grundlagen*, 5. Aufl., München 2023.
- Berutowicz W., *Wszczęcie procesu cywilnego*, Zeszyty Naukowe UWr., Prawo VII, seria A, 27, Warszawa-Wrocław 1960.
- Broniewicz W., *Normy, przesłanki i zarzuty jurysdykcyjne w procesie cywilnym. (Przyczynek do zagadnienia stosunku prawa materialnego i prawa procesowego)*, „*Studia Prawno-Ekonomiczne*” 1969, 2.
- Bruns R., *Zivilprozessrecht*, Berlin-Frankfurt am Main 1967.
- Cadiet L., *Code de procédure civile. Commentaire*, Paris 2022.
- Calamandrei P., *Per la definizione del fatto notorio*, 'Rivista di diritto processuale civile', Padova 1925, 1.
- Cappelletti M., *The Judicial Process in Comparative Perspective*, Oxford 1989.
- Consolo C., *Spiegazioni di diritto processuale civile. Le tutele (di merito, sommarie ed esecutive) e il rapporto giuridico processuale*, tom 1, Padova 2019.
- Dobrzański M., Glosa do wyroku SN z 13.05.1969 r., II CZ 43/69, OSNC 1970, z. 4, poz. 63, „*Nowe Prawo*” 1969, 11.
- Dolinar H., *Ruhen des Verfahrens und Rechtsschutzbedürfnis*, Wien-New York 1974.
- Dostęp do ochrony prawnej w postępowaniu cywilnym, K. Flaga-Gieruszyńska, R. Flejszar, E. Marszałkowska-Krześ (red.), Warszawa 2021.
- Dowody i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych. Komentarz praktyczny z orzecnictwem. Wzory czynności sądowych i pism procesowych, Ł. Błaszczak, K. Markiewicz (red.), Warszawa 2015.
- Droit et pratique de la procédure civile*, S. Guinchard (red.), Paris 2012–2013.
- Ehrlich S., Gliklich J., *Onus probandi w procesie cywilnym*, „*Głos Sądownictwa*” 1933, 10–11.
- Fasching H.W., *Rechtsschutzverzichtsverträge im österreichischen Prozessrecht*, 'Österreichische Juriste Zeitung' 1975, 44.
- Fasching H.W., *Lehrbuch des österreichischen Zivilprozessrechts, Lehr- und Handbuch für Studium und Praxis*, Wien 1990.
- Festschrift für Friedrich Lent zum 75 Geburtstag*, München 1957.

Festschrift für Hans W. Fasching. Hrsg. von R. Holzhammer, W. Jelinek, P. Böhm, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien 1988.

Flejszar R., Zasada dyspozycyjności w procesie cywilnym, Warszawa 2016.

Goldschmidt J., Der Prozess als Rechtslage. Eine Kritik des prozessualen Denkens, Abhandlungen aus der Berliner Juristischen Fakultät, Berlin 1925.

Góra-Błaszczkowska A., Zasada równości broni w procesie cywilnym, Warszawa 2008.

Guldener M., Das schweizerische Zivilprozessrecht, Zürich 1958, 3. wyd. 1979.

Hahn Z., Ciężar dowodu w procesie cywilnym, „Polski Proces Cywilny” 1934, 16–17.

Hellwig K., System des deutschen Zivilprozessrechts, Leipzig 1912.

Henckel W., Prozesrecht und materielles Recht, Göttingen 1970.

Hippel F. von, Wahrheitspflicht und Ausklärungspflicht der Parteien. Beiträge zum natürlichen Aufbau des Prozessrechts und zur Erforschung der Rechtstheorie des 19. Jahrhunderts, Frankfurt am Main 1939.

Holzhammer R., Österreichisches Zivilprozessrecht, Wien–New York 1976.

International Cooperation Through Private International Law: Essays in Memory of Peter E. Nygh – T. Einhorn, K. Siehr (red.), Hague 2004.

Ius civile vigilantibus scriptum est. Księga jubileuszowa Profesora Adama Olejniczaka, J. Haberk, J. Grykiel, K. Mularski (red.), Warszawa 2022.

Janas S., Ciężar dążenia do prawidłowego przebiegu postępowania (art. 162 k.p.c.) jako ciężar procesowy, „Polski Proces Cywilny” 2015, 1.

Jarra E., Ogólna teoria prawa, wyd. 2, Warszawa 1922.

Jauering O., Zivilprozessrecht. Juristische Kurz-Lehrbücher, 28. Aufl., München 2003.

Jodłowski J., Siedlecki W., Postępowanie cywilne. Część ogólna, Warszawa 1958.

Klich-Rump J., Podstawa faktyczna rozstrzygnięcia sądowego w procesie cywilnym, Warszawa 1977.

Kodeks postępowania cywilnego, tom 1. Komentarz do art. 1–505¹⁴ k.p.c., K. Piasecki (red.), wyd. 4, Warszawa 2006.

Kodeks postępowania cywilnego, tom 1–2. Komentarz. Art. 1–1217, T. Szanciło (red.), wyd. 2, Warszawa 2023.

Lande J., Nauka o normie prawnej, Annales UMCS, Ius III, 1956.

Lent F., Zur Unterscheidung von Lasten und Pflichten der Parteien im Zivilprozess, ‘Zeitschrift für Zivilprozess’ 1954, 67.

Litauer J.J., Ciężar dowodu jako zagadnienie przyszłego polskiego procesu cywilnego, „Przegląd Prawa i Administracji” 1925, 10–12.

Litauer J.J., Ciężar dowodu w prawie i procesie cywilnym, „Państwo i Prawo” 1947.

Łazarska A., Należyta dbałość o swoją sprawę w procesie cywilnym, „Przegląd Sądowy” 2009, 5.

Łazarska A., Rzetelny proces cywilny, Warszawa 2012.

Murray P.L., Stürner R., German Civil Justice, Durham, North Carolina 2004.

Musielak H.J., Die Grundlagen der Beweislast im Zivilprozess, Berlin–New York 1975.

Niese W., *Doppelfunktionelle Prozesshandlungen. Ein Beitrag zur allgemeinen Prozessrechtslehre*, Göttingen 1950.

Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego. Serock k. Warszawy, 24–26 września 2009 r., T. Ereciński, K. Weitz (red.), Warszawa 2010.

Osowy P., *Aktywność informacyjna sądu a ustawowe granice pomocy stronie – rozważania na tle art. 5 k.p.c.*, „Rejent” 2003, 7–8.

Osowy P., *Uchybienia procesowe sądu (uwagi na temat aktualności i przydatności art. 162 k.p.c.)*, „Przegląd Sądowy” 2005, 7–8.

Osowy P., *Interwencja główna*, Warszawa 2017.

Osowy P., *Znaczenie prawne sądowego dochodzenia roszczeń*, Warszawa 2024.

Piasecki K., *Charakter i zasady wyrokowania na podstawie art. 330 k.p.c.*, „Nowe Prawo” 1961, 5.

Piasecki K., *Znaczenie procesowe faktów powszechnie znanych i faktów znanych sądowi urzędowo*, „Palestra” 1961, 10, 46.

Piasecki K., *System dowodów i postępowanie dowodowe w sprawach cywilnych*, Warszawa 2010.

Piasecki W., Korzonek J., *Kodeks postępowania cywilnego z komentarzem*, Miejsce Piastowe 1931.

Piekarski M., *Pozbawienie strony możliwości obrony swych praw w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1964.

Rechberger W.H., Simotta D.A., *Grundriss des österreichischen Zivilprozessrechts*, Wien 2010.

Rechberger W.H., Klicka T., *ZPO. Zivilprozessordnung. Kommentar*, 5. Aufl., Wien 2019.

Resich Z., *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958.

Rosenberg L., *Die Beweislast auf der Grundlage des Bürgerlichen Gesetzbuchs und der Zivilprozessordnung*, 2., völlig neu bearb. Aufl. 2, München 1965.

Rosenberg L., Schwab K.H., Gottwald P., *Zivilprozessrecht*, 18., neu bearbeitete Auflage. München 2018.

Rozprawy z polskiego i europejskiego prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci Józefa Skąpskiego, A. Mączyński, M. Pazdan, A. Szpunar (red.), Kraków 1994.

Rylski P., *Działanie sądu z urzędu a podstawa faktyczna wyroku cywilnego*, Warszawa 2009.

Sachse R., *Beweisverträge*, ‘Zeitschrift für Zivilprozess’ 1929, 51.

Saenger I., *Grundfragen und aktuelle Probleme des Beweisrechts aus deutscher Sicht*, ‘Zeitschrift für Zivilprozess’ 2008, 121.

Sauer W., *Allgemeine Prozessrechtslehre*, Berlin 1951.

Sawczuk M., *Problem aktywności stron (‘vigilantibus iura scripta sunt’) w postępowaniu cywilnym*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z wynalazczości i ochrony własności intelektualnej” 1974, 1.

Schönke A., *Das Rechtsschutzbedürfnis: Ein zivilprozessualer Grundbegriff*, 'Archiv für die civilistische Praxis' 1948–1949, 150.

Scritti Giuridici in memoria di Piero Calamandrei, tom 2, M. Cappelletti (red.), Padova 1958.

Siedlecki W., *Istota procesu cywilnego z punktu widzenia interesów państwa i jednostki*, „Państwo i Prawo” 1947, 7–8.

Siedlecki W., *Ciężar dowodu w polskim procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo” 1953, 7.

Siedlecki W., *Podstawy rewizji cywilnej*, Warszawa 1959.

Skąpski A., *Ograniczenia dowodzenia w procesie cywilnym*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Prawnicze” 1981, 93.

Skąpski J., *Przyczynek do wyjaśnienia pojęcia „nierozpoznanie istoty sprawy” (art. 408 k.p.c.)*, „Polski Proces Cywilny” 1934, 8.

Stefko K., *Faktyczne przytoczenia stron w procesie cywilnym*, Lwów 1909.

Stein F., *Das private Wissen des Richters: Untersuchungen zum Beweisrecht beider Prozesse*, Leipzig 1893.

Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha, Warszawa 1985.

Stürner R., *Partei Pflichten bei der Sachverhaltsaufklärung im Zivilprozess*, 'Zeitschrift für Zivilprozess' 1985, 98.

Symbolae Vitoldo Broniewicz dedicatae, A. Marciniak (red.), Łódź 1998.

System postępowania cywilnego, tom 8. *Postępowanie zabezpieczające i egzekucyjne*, red. K. Flaga-Gieruszyńska, Warszawa 2021.

System postępowania cywilnego, tom 3B. *Postępowanie przed sądem pierwszej instancji w procesie cywilnym*, K. Flaga-Gieruszyńska, P. Osowy (red.), Warszawa 2024.

System postępowania cywilnego, tom 1. *Instytucje postępowania cywilnego*, Ł. Błaszczak, J. Studzińska (red.), Warszawa 2025.

System prawa procesowego cywilnego, tom 2, Z. Resich (red.), Wrocław 1987.

System prawa procesowego cywilnego. Postępowanie procesowe przed sądem pierwszej instancji, tom 2, cz. 2, red. T. Wiśniewski, Warszawa 2016.

System prawa prywatnego, tom 2, Z. Radwański (red.), Warszawa 2002.

Tarzia G., *Les pouvoirs d'office du juge civil en matiere des preuves. Mélanges en l'honneur de Roger Perrot*, Paris 1996.

Tauber J., „Istota sprawy” z § 2 art. 408 Kodeksu postępowania cywilnego, „Głos Prawa” 1933, 9.

Trammer H., *O właściwe miejsce dla „czystych” norm materialnego prawa cywilno-jurysdykcyjnego*, „Przegląd Notarialny” 1949, 1–2.

Trammer H., *Następcza bezprzedmiotowość procesu cywilnego*, Kraków 1950.

Walasik M., *Analogia w prawie procesowym cywilnym*, Warszawa 2013.

Waligórski M., *Podstawy kasacyjne procesu cywilnego w świetle różnicy między faktem i prawem*, Lwów 1936.

- Waligórski M., *Kumulacja roszczeń w procesie*, „Polski Proces Cywilny” 1937, 18–19–20.
- Waligórski M., *Proces cywilny. Funkcja i struktura*, Warszawa 1947.
- Waligórski M., *Proces cywilny. Dynamika procesu (postępowanie)*, Warszawa 1948.
- Waśkowski E., *Podręcznik procesu cywilnego*, Wilno 1932.
- Waśkowski E., *Skarga, powództwo i prawo do ochrony sądowej*, „Polski Proces Cywilny” 1937, 9–10.
- Wróblewski J., *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988.
- Zieliński A., *Postępowanie odrębne w sprawach małżeńskich*, Warszawa 2010.
- Zieliński A., Flaga-Gieruszyńska K., *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, wyd. 12, Warszawa 2024.
- Ziemiński Z., *Przepis prawny a norma prawna*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1960, 1.
- Zivilprozessrecht, 30. Aufl., Jauernig O., Hess B. (red.), München 2011.
- Zöllner R., *Zivilprozessordnung. Kommentar*, 35., neu bearbeitete Aufl., Köln 2024.
- Z zagadnień prawa cywilnego. Księga ku czci prof. A. Stelmachowskiego*, J. Gajewski (red.), Białystok 1991.